

De Hel

Een verhaal van een verdwenen naam, van de Leidse Rijn en van middeleeuwse ontginningen

door J.A. Storm van Leeuwen

De tegenwoordig niet meer bestaande Heldam en Heldammersluis tussen De Meern en Harmelen hebben volgens de auteur hun naam te danken gehad aan het toponiem de Hel. In deze bijdrage wordt getracht de betekenis van de opmerkelijke naam Hel op die plaats te achterhalen. Dit gebeurt aan de hand van enige waterstaatkundige gegevens en van de ontginningsgeschiedenis in deze omgeving. Daarbij wordt bijzondere aandacht geschonken aan de aanleg van de Leidse Rijn (oudtijds Oude Rijn geheten) en aan een aantal ten zuiden daarvan gelegen middeleeuwse komgrondontginningen.

Inleiding

Een aantal jaren geleden heb ik in dit tijdschrift iets verteld over de voormalige Heldam, oudtijds Dam bij Croenkens camer of Basterdam genoemd. Deze waterkering lag tussen De Meern en Harmelen in de Leidse Rijn, toendertijd Oude Rijn geheten 1).

De populaire naam Dam bij Croenkens camer, zo schreef ik toen, kwam voort uit de aanwezigheid van een in de nabijheid van de dam staande „stenen kamer” die eigendom was van het geslacht Van Lantscroun 2). Het familiewapen daarvan vertoonde drie kroontjes, die waarschijnlijk op het stenen gebouwtje of op de toegangbrug waren aangebracht.

Op de tweede naam: Basterdam, een verbastering van het eveneens voorkomende Bastaertsdamme, ging ik iets dieper in, omdat deze een aanwijzing geeft omtrent het tijdstip waarop deze dam werd aangelegd. Dat was namelijk omstreeks 1363. In dat jaar scheidden de gerechten Bijleveld en Reyerscop (dit waren de latere polders van die namen) zich op grond van een overeenkomst definitief af van het (oude) grootwaterschap van Woerden. Zij hadden hun waterlozing reeds enige tijd tevoren naar het zuiden op de Hollandse IJssel verplaatst en behoefden niet meer via Woerden en Rijnland uit te wateren bij Spaarndam.

De Basterdam ging deel uitmaken van de nieuwe oostelijke grens van het (oude) grootwaterschap van Woerden. De vorige grens had gelegen bij de Meerndijk. Deze was geruime tijd na de vorming van de gerechten Bijleveld en Reyerscop — waarschijnlijk omstreeks 1226 — opgeworpen en sneed de veel oudere verkavelingen van Bijleveld en Reyerscop schuin door.

Door de afdamming van de Oude Rijn (nu Leidse Rijn) door middel van de Basterdam kon de Harmelerwaard, die niet betrokken was bij de overeenkomst, blijven afwateren op het Land van Woerden. Met „bastaert” bedoelde men Jan Aleman of Jan Aalman, bastaard van Henegouwen, heer van Woerden, op wiens gezag de dam zal zijn aangebracht.

Voor wat de naam Heldam betreft stelde ik toendertijd, dat deze zou kunnen zijn afgeleid van een herberg „In de Hel”, die bij deze van een overtoom voorziene dam stond. In de kameraarsrekeningen van het vroegere grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk uit de 16e eeuw wordt namelijk gesproken van „die weerdinne in de Hel” 3). Een herberg bij een dam in een vaarweg, waar de schippers hun vaart moesten onderbreken om met behulp van de overtoom op het andere pand te komen, kwam op veel plaatsen voor.

De Hel werd echter in die tijd ook zonder meer als plaatsaanduiding gebruikt, zowel in de voornoemde kameraarsrekeningen

als in die van het voormalige grootwaterschap Heycop genaamd de Lange Vliet. Zo is in de kameraarsrekening van 1512 van Heycop sprake van „de dam bij de Helle” 4). Deze onlangs gevonden rekeningpost werpt meer licht op het duistere Helvraagstuk. Het is duidelijk, dat hier niet een herberg met de naam de Helle werd bedoeld, maar de locatie van die naam.

Onze oud-voorzitter Gravendeel deelde mijn mening over de aanwezigheid van een herberg bij de Heldam, maar vroeg zich in een nawoord af waar dan de naam Hel vandaan kwam. Zijns inziens was hier sprake van één of twee boezemwateren. Hel had weliswaar in het oergermaans misschien de betekenis die wij er nu aan hechten, oorspronkelijk verstond men er echter een schuilplaats of bergplaats onder. In het onderhavige geval was de Hel volgens Gravendeel een bergplaats voor water, dus één boezem.

Intussen heb ik ten aanzien van de aanleg van de tegenwoordige Leidse Rijn (oudtijds Oude Rijn geheten) en het verband van deze watergang met de ten zuiden ervan gelegen komgrondontginningen andere gedachten gevormd. Deze bieden naar mijn mening de mogelijkheid iets meer te weten te komen van de oorspronkelijke toestand in de omgeving van de vroegere Heldam.

In deze bijdrage wordt een poging gedaan een verklaring te vinden voor het toponiem de Hel tussen De Meern en Harmelen. Daarbij speelt de voorloper van de Leidse Rijn een belangrijke rol. Ook de ten zuiden daarvan gelegen middeleeuwse komgrondontginningen krijgen de nodige aandacht; deze geven ons een inzicht in de wijze waarop het overwegend rechtlijnige polderlandschap in het veenweidegebied is ontstaan.

Nagenoeg alle topografische namen die in dit artikel worden gebruikt zijn op het kaartje 1 aangeduid.

De Hel was waarschijnlijk een moerasachtige plek

De naam Hel komt in Nederland en in Vlaanderen op verschillende plaatsen als toponiem voor, ook als eerste lid van samenstellingen, zoals in Heldam en Helmolen 5). Hel kan onder andere de benaming zijn van een stuk land of onland, en dan in het bijzonder van een moeras of poel. De oorspronkelijke betekenis van het toponiem Hel schijnt onzeker te zijn. Vaak heeft die een ongunstige klank gehad. Eén van de theorieën is, dat onze verre voorouders op het platteland dergelijke sinistere plaatsen in verband brachten met de onderwereld 6). Vroeger door mij gegeven voorbeelden van moerasachtige stukken onland zijn de aan elkaar grenzende natuurreservaatjes de Hel en de Blauwe Hel ten zuidoosten van Veenendaal 7).

Ook in ons geval – te weten de naaste omgeving van de voormalige Heldam – kan aanvankelijk sprake zijn geweest van een moeras van beperkte omvang. Dit zou dan gelegen moeten hebben tussen de noordelijk daarvan aanwezige bewoonde stroomruggen en de ten zuiden ervan gelegen onontgonnen kommen. De moeilijkheid is evenwel dat niet kan worden aangetoond, dat hier tijdens of na de middeleeuwse ontginningen van de komgronden een dergelijke moerasachtige toestand heeft bestaan. De huidige topografie, met name de verkaveling, wijst daar niet op.

Dit neemt niet weg, dat er vóór de ontginningstijd (die hier te stellen is op de 11e - 12e eeuw) wel een vochtige laagte of een poel kan hebben gelegen. De vorming van een dergelijke moerasachtige plek hing denkkelijk samen met de aanwezigheid van een kleine tak van de Oude Rijn, die vanuit het oosten door Veldhuizen naar de zuidoosthoek van de Harmelerwaard stroomde (zie kaartje 2) 8). De kleiboorden van dit fossiele stroompje zijn voor een deel op een luchtfoto goed te volgen, terwijl in het terrein enige schuin op de kavelsloten staande dwarsloten de plaats aangeven waar het restwater heeft gelopen. Deze geul moet overigens vrijwel geheel verland zijn geweest toen de gronden hier in gebruik werden genomen als landbouwgrond; blijkens het verkavelingspatroon heeft men daarmee bij de ontginning bijna nergens rekening gehouden. De moerasachtige plek, die in de omgeving van de latere Heldam lag, is vermoedelijk het begin geweest van een waterloopje, dat reeds vóór de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn westwaarts naar Harmelen stroomde. Dit watertje liep met een flauwe boog langs de zuidrand van de stroomruggen van de Harmelerwaard, waarvan het maaiveld toen nog niet door afvletting van klei was verlaagd. De ten zuiden daarvan gelegen komgronden werden pas later tot landbouwgrond ontgonnen en waren daarom nog niet door ontwatering ingeklonken, dat wil zeggen: nog niet lager geworden.

Het stroompje mondde bij Harmelen uit in het restwater van de Oude Rijn, dat van Utrecht af naar het westen door Vleuten stroomde. Dit restwater heb ik indertijd, ter onderscheiding van de later eveneens Oude Rijn geheten voorloper van de Leidse Rijn, de Vleutense Oude Rijn genoemd. Bij Harmelen heette dat water later de Bijleveld.

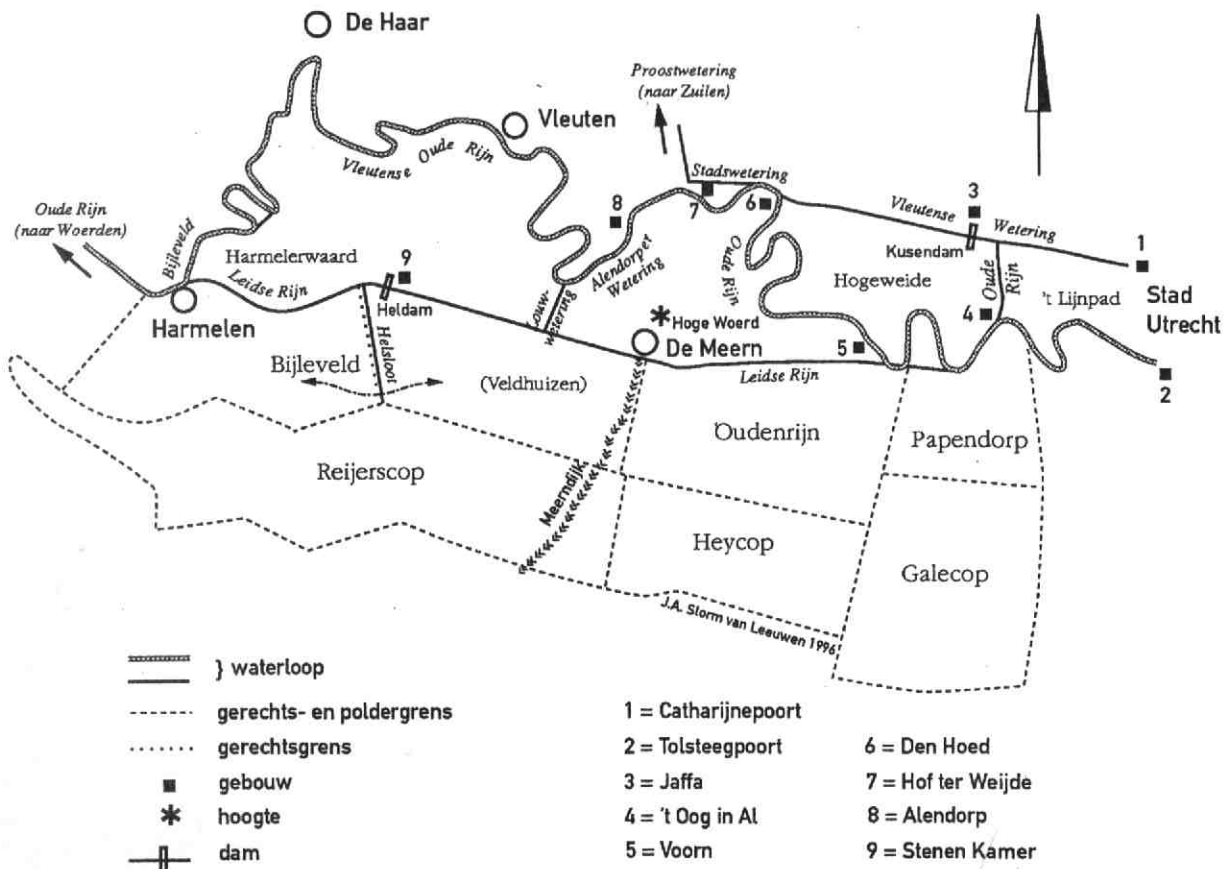
Met andere woorden: een betrekkelijk laaggelegen kleine moerasachtige kom bij de latere Heldam waterde door een stroompje westwaarts af naar Harmelen. De laagte vormde daarvan de oorsprong en werd volgens mijn theorie de Hel genoemd door de bewoners van de hoger gelegen stroomruggen van Vleuten, De Haar en Harmelen.

Toen de voorloper van de Leidse Rijn werd gegraven, ging het stroompje daarvan deel uitmaken. Het is in de loop der tijden enige malen verbreed en verdiept ten dienste van de scheepvaart, evenals de tegenwoordige Leidse Rijn.

Dit kanaal had tot doel de kronkelige vaarroute door Vleuten af te snijden; wanneer het werd aangelegd is niet meer vast te stellen. Naar mijn mening moet het voltooid zijn geweest voordat met de hierna te bespreken cope-ontginningen een begin werd gemaakt. Ik kom daar straks uitvoeriger op terug.

Cope-ontginningen

Ten zuiden van de tegenwoordige Leidse Rijn bevonden zich oudtijds, tussen de vroegere polders Papendorp en Galecop in het oosten en het dorp Harmelen in het westen, de polders Oudenrijn en Bijleveld; daarachter lagen de polders Heycop en Reyerscop (zie kaartje 1). Een deel daarvan is nu door bebouwing of door de autosnelweg A12 en andere wegen ingenomen, de rest is nog agrarische grond.

Kaartje 1

Schetskaartje van het gebied tussen de stad Utrecht en Harmelen met alleen de topografische namen die in dit artikel zijn gebruikt. Voor de Hel is een uitzondering gemaakt omdat de plaats daarvan niet nauwkeurig bekend is. De Hel heeft vóór de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn in de naaste omgeving van de latere Heldam (tussen De Meern en Harmelen) gelegen.

Deze voormalige polders zijn gelegen in een gebied dat uit komgrond bestaat, dat wil zeggen uit klei-op-veengrond. Het was oorspronkelijk een uit broekbos bestaande wildernis die in de late middeleeuwen werd ontgonnen tot landbouwgrond. De ontginningen waren, waterstaatkundig gezien, afzonderlijke polders.

Binnen de polders Bijleveld en Reyerscop hebben enige kleinere ontginningen gelegen, maar die hebben voor wat de waterstaatszorg betreft betrekkelijk vroeg hun zelfstandigheid verloren. Een voorbeeld daarvan is Veldhuizen. In de 15e eeuw worden alleen de gerechten Bijleveld en Reyerscop vermeld. Een gerecht was, de kleinste rechterlijke en bestuurlijke eenheid op het Utrechtse platteland; het was min of meer de voorloper van de tegenwoordige gemeente en het waterschap.

Deze ontginningen behoorden tot de zogenaamde cope-ontginningen die op een zeer bepaalde manier collectief werden uitgevoerd⁹). Het in gebruik te nemen stuk woeste grond werd door de overheid (bisschop, graaf, kapittel) onder zekere voorwaarden uitgegeven. In zekere zin was dan sprake van een koop (in het Middelnederlands „cope”) door de gegadigden. De namen Reyerscop, Heycop en Galecop zijn daarvan afgeleid.

Bij het uitmeten van de grenzen van het ontginningsblok zette de landmeter aan de voorzijde een rechte lijn uit, waarlangs de kolonisten gezamenlijk een wetering groeven. Dit was de basis van de ontginning. Met de uitkomende grond maakten zij een weg (uiteraard nog onverhard) langs de wetering. Deze kwam iets hoger te liggen dan het maaiveld en werd daarom dijk genoemd. Deze benaming voor een weg is op het Utrechtse platteland en ook elders nog steeds gebruikelijk. Aan de overzijde van de wetering kwamen de boerderijen te staan.

Dwars op de wetering groeven de deelnemers aan de nieuwe nederzetting ieder voor zich sloten langs de aan hen toegewezen kavels (strokenverkaveling). Deze vormden de kavelgrenzen en zorgden tevens voor de afwatering van het land. Later dienden zij ook tot veekering en tot het drenken van het vee. In beginsel liepen deze kavelsloten onderling evenwijdig, alleen tussen de eventuele hoeken van de voor- en achtergrenzen moesten zij geren, dat wil zeggen, schuin ten opzichte van elkaar gegraven worden.

De lengte van de kavels was zo mogelijk gelijk, de standaardlengte bedroeg 1250 à 1300 meter. De achterzijde van het ontginningsblok was door de landmeter tevoren afgebakend en liep in de meeste gevallen evenwijdig aan de voorzijde (basis) van de ontginning, zodat de kavellengten tevoren waren vastgelegd. Er komen echter in het veenweidegebied op veel plaatsen cope-ontginningen voor, die door terreinomstandigheden kavels met een grotere of kleinere lengte hebben gekregen.

Aan de achterzijde groef men een sloot, waarvan de uitkomende grond werd gebruikt voor het opwerpen van de achterkade. Hetzelfde gebeurde met de zijkanten van het ontginningsblok. Te zamen met de „dijk” (weg) aan de voorzijde omsloten deze kaden een polder, waarbinnen de belanghebbenden het slootpeil – en daarmee de grondwaterstand – naar eigen goeddunken konden regelen. Het overtollige water werd afgevoerd naar het buitenwater.

Deze ontginningen werden grotendeels in de 11e en 12e eeuw verwezenlijkt. Het waren in die tijd grote werken, die de deelnemende kolonisten volledig in handkracht uitvoerden. Het is verbazingwekkend hoe vrijwel de gehele veenwildernis in Utrecht en Zuid-Holland binnen twee eeuwen op deze wijze stelselmatig werd opengelegd. De middeleeuwse landmeters en boeren hebben daarmee de grondslag gelegd van het overwegend rechtlijnige landschap in de Hollands-Utrechtse laagvlakte.

De grenzen van de cope-ontginningen ten zuiden van de Leidse Rijn

Het uitgangspunt van een cope-ontginning kon een bestaande waterloop of de achterzijde dan wel een zijkant van een reeds uitgevoerde ontginning zijn. Wanneer dat uitgangspunt bochten of knikken had, werd de begrenzing van het nieuwe blok aangepast. De ontginningsbasis kreeg dan geen recht, maar een gebroken tracé.

Indien de kavels alle de standaardlengte hadden gekregen en dus even lang waren, liep de achtergrens evenwijdig aan de voorgrens (basis). Daarbij werden alle knikken gevolgd.

Dit is het geval geweest met de ontginning Bijleveld c.a., die gedeeltelijk het stroompje ten zuiden van de Harmelerwaard als uitgangspunt had en de bochten daarvan tot en met de achtergrens volgde. Het daarachter gelegen ontginningsblok Reyerscop c.a. volgde weer de gebroken lijnen van de achterzijde van Bijleveld c.a. (zie de kaartjes 1 en 2). Het is een fraai voorbeeld van dit ook elders toegepaste systeem.

Kaartje 2

Fragment van de topografische kaart, blad 31 G, schaal 1:25.000. Uitgave 1959. Het noorden is boven. Dwars over de bovenste helft van het kaartje loopt de Leidse Rijn, zuidelijk daarvan ligt de autosnelweg A12. Op de rechterhelft van het kaartje kronkelt de kleine Oude Rijntak in Veldhuizen (polder Bijleveld) naar de zuidoosthoek van de Harmelerwaard. Daar zou later de Heldam komen. Alleen het gedeelte van de Oude Rijntak ten westen van het voormalige slot Nievelt is getekend. (Naar Berendsen, 1982).

Bij Oudenrijn en Heycop werd van dit principe afgeweken. De reden daarvan is mij niet bekend. Aanvankelijk lijkt men wel van plan te zijn geweest om een knik in de voorloper van de Leidse Rijn te volgen. Hierop zou het feit kunnen wijzen, dat de landmeter achterin Oudenrijn een lange sloot evenwijdig aan het uitgangspunt (Leidse Rijn) heeft uitgezet.

Kaartje 3

Fragmente van de topografische kaart blad 31, schaal 1:50.000. Verkend in 1850, gegraveerd in 1855. Het noorden is boven. De naam Papecop is fout, deze moet zijn: Papendorp. De polders Oudenrijn en Heycop zijn gescheiden door de Heycopperkade. Tegenwoordig loopt daar de autosnelweg A12 langs. De lange dwarsslot achterin de polder Oudenrijn sneed een driehoekig stuk af van deze polder (zie de tekst). De S-bocht in de Heycopperdijk (nu Ringkade geheten) langs de zuidzijde van Heycop is ontstaan doordat de ontginners van Oudenrijn blijkbaar aanvankelijk de knik in de Oude Rijn (nu Leidse Rijn) wilden volgen. Die knik werd weer overgenomen door Heycop, maar tijdens het werk moet het ontginningsplan van Oudenrijn zijn gewijzigd en daarmee ook dat van Heycop. De boerderijen in Heycop zijn vermoedelijk eerst aan de noordzijde van dit ontginningsblok gebouwd, doch later verplaatst naar de Heycopperdijk (Ringkade) vanwege de hogere ligging van het maaiveld in de zuidwesthoek van deze polder.

Op een oudere topografische kaart schaal 1:50.000 is te zien, hoe een schuin op de kavelsloten staande lange dwarsslot een driehoekig gedeelte afsnijdt, zodat de kavels de standaardlengte kregen. Het westelijk deel van het driehoekig stuk werd vermoedelijk als een afzonderlijke kavel toegewezen, de kavelsloten van het oorspronkelijk uitgemeten gedeelte van het blok lopen daar althans niet door tot de gewijzigde achtergrens (zie kaartje 3) 10).

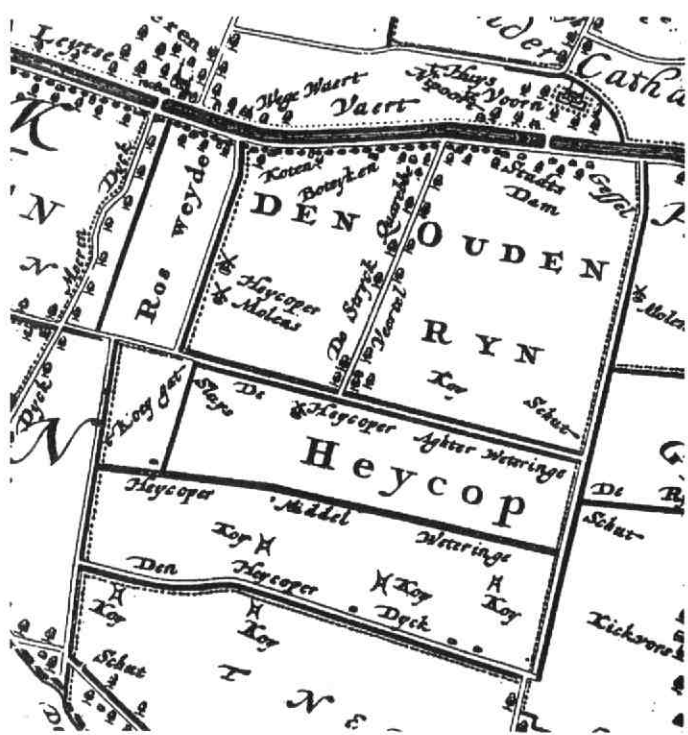
Een andere, meer voor de hand liggende mogelijkheid is, dat de ontginning van Oudenrijn door een of andere oorzaak vertraging ondervond, terwijl het daarachter uitgegeven blok Heycop reeds in uitvoering was genomen. Voor laatstgenoemde ontginning had men eerst het westelijk deel van de (ongewijzigde) achtergrens van Oudenrijn als basis aangehouden. Dit had tot gevolg, dat in de achtergrens van Heycop een bocht ontstond, die overeenkwam met de knik in de voorloper van de Leidse Rijn. Door de planwijziging voor Oudenrijn moest de landmeter de grenzen van het oostelijke deel van Heycop aanpassen. Maar op dat moment was de bocht in de achtergrens reeds gegraven. De kavels in het oostelijke deel van Heycop zijn daardoor korter geworden dan de standaardlengte.

Het is overigens opvallend, dat de boerderijen in Heycop niet aan de noordzijde (de theoretische ontginningsbasis) staan, zoals men zou verwachten, maar aan de zuidzijde (de vroegere achterzijde). In overeenstemming daarmee heette de zuidkade al zeer lange tijd Heycopperdijk (tegenwoordig Ringkade) en de noordkade (de vroegere „dijk”) Heycopperkade. Wij moeten wel aannemen, dat de boerderijen om redenen van hoogteligging werden verplaatst. Dit moet al in een vroeg stadium zijn gebeurd (zie kaartje 4).

Hoe de gang van zaken ook mag zijn geweest, het resultaat vormt voor Oudenrijn en Heycop een interessante afwijking van de gewoonlijk toegepaste regels bij de cope-ontginningen.

De Leidse Rijn is van oorsprong een vaarwater

Men is algemeen van mening, dat de huidige Leidse Rijn in eerste instantie niet is aangelegd als een vaarwater, maar als een gezamenlijke polderwetering (ontginningsbasis) van de cope-ontginningen Bijleveld en Oudenrijn, alsmede van de daarachter gelegen cope-ontginningen Reyerscop en Heycop.

Kaartje 4

Fragment van de „Nieuwe Caerte van de Provincie van Utrecht” door Bernhard de Roy, 1696. Het noorden is boven. In de polder Heycop zijn de namen Heycopperdijk (zuidgrens) en Heycopperkade (noordgrens) reeds in de 17e eeuw verwisseld. Er staan drie boerderijen aan de Heycopperdijk, die oorspronkelijk aan de tegenwoordige Heycopperkade moeten zijn neergezet. Deze kade is volgens het toenmalige ontginningssysteem de basis en dus de „dijk” (weg) van Heycop geweest. Zie ook het kaartje 3.

Volgens deze opvatting zouden de vier polders hun overtollige water rechtstreeks lozen op deze gemeenschappelijke wetering. Het daarop gebrachte water stroomde vervolgens naar Harmelen, waar het terecht kwam in de Vleutense Oude Rijn (de latere Bijleveld).

De door „cope” (koop) verkregen rechten van de concessiehouders van de cope-ontginningen, waartoe de vier hierboven genoemde polders behoorden, werden altijd zorgvuldig in acht genomen. Elke ontginning kreeg een eigen uitwatering naar de rivier of kleinere waterloop vanwaar de kolonisten de zogenaamde wildernis waren ingetrokken. De waterloop kon zowel een natuurlijk water als een geheel of gedeeltelijk gegraven watergang zijn, zoals de voorloper van de Leidse Rijn er één was.

De uitwateringsvlieten waren in het terrein strikt gescheiden, zodat een oudere polder geen wateroverlast kon ondergaan van een achtergelegen of naastgelegen jongere polder. De in tweede instantie ontgonnen blokken Reyerscop en Heycop konden volgens dit systeem niet afwateren op de weteringen van Bijleveld en Oudenrijn. De Leidse Rijn kan daarom naar mijn mening geen gemeenschappelijke wetering zijn geweest van de vier polders ten zuiden daarvan. Indien de belanghebbenden dat ooit van plan zouden zijn geweest hadden zij de dwars op de Leidse Rijn uitgezette kavels de dubbele lengte gegeven en de werkzaamheden in de vier ontginningen als één geheel hebben uitgevoerd. Cope-ontginningen met kavels die de dubbele standaardlengte hebben komen op enkele plaatsen in het veenweidegebied voor.

Mijn conclusie is, dat de Leidse Rijn ten behoeve van de scheepvaart al was gegraven voordat de ontginningen ten zuiden ervan ter hand werden genomen. Toen deze watergang er eenmaal was konden de nieuwe polders zonder bezwaar

afzonderlijk daarop hun overtollige water lozen met behulp van uitwateringssluisjes. De achterliggende polders hadden daarvoor bovendien vlieten naar de voorloper van de Leidse Rijn nodig.

Zo was de situatie voordat de Meerndijk omstreeks 1226 werd aangelegd. In die tijd werd de waterstaatkundige toestand in deze streek ingrijpend gewijzigd, zowel ten noorden als ten zuiden van de tegenwoordige Leidse Rijn. Veranderingen van de afwatering van de gronden in dit gebied na 1226 blijven hier echter buiten beschouwing.

Voor de aanleg van het scheepvaartkanaal (de latere Leidse Rijn) maakte men gebruik van een waterloop ten westen van het Huis te Voorn en van het stroompje ten zuiden van de Harmelerwaard. Deze moesten worden verbonden door een zo recht mogelijk tussenpand. Omdat de hoge gronden van de Hoge Woerd bij De Meern een belemmering vormden moest men het tracé van het tussengedeelte aanpassen. Er werden twee scheef op elkaar staande, nagenoeg rechte stukken gegraven. Op deze wijze kon men de hoge gronden omzeilen en ontstond mijns inziens de merkwaardige knik in de tegenwoordige leidse Rijn ten oosten van De Meern.

Mogelijk is toen ook de noordwaarts gerichte kronkel van de Oude Rijn tegenover Papendorp afgesneden. Het restwater van deze bocht liep oorspronkelijk tot aan de Everard Meysterlaan (Oog in A1), maar is door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en door stedelijke bebouwing geheel verdwenen. Aan de hand van kadastrale minuutplannen kan de oude loop worden gereconstrueerd 11).

Een betere scheepvaartroute

Voor de scheepvaart tussen Utrecht en Harmelen en verder Holland in moet de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn tussen Papendorp (ten oosten van het Huis te Voorn) en Harmelen een belangrijke verbetering zijn geweest. Dit kanaal sneed het sterk slingerende restwater van de Oude Rijn door de Hogeweide en het Vleutense gebied (de zogenaamde Vleutense Oude Rijn) radicaal af. Zelfs nadat – waarschijnlijk in een zeer vroeg stadium 12) – het gedeelte van de Vleutense wetering tussen de Catharijnepoort van Utrecht en de hofstede Den Hoed was gegraven, waardoor de meanderende loop in de Hogeweide werd afgesneden, bevatte het Vleutense gedeelte van de vaarweg nog bijzonder veel kronkels. Het was alleen bevaarbaar voor zeer kleine vaartuigen.

Pas in 1467 maakte men in opdracht van de bisschop van Utrecht een verbindingsvaart tussen de tegenwoordige Leidse Rijn en de Vleutense Oude Rijn, namelijk de grotendeels nog bestaande Alendorper wetering of, zoals men die toen ging noemen, de Nieuwe Grefte 13). Daartoe werd onder andere een kronkel van de Oude Rijnloop bij Alendorp (de latere Alendorper wetering) afgesneden. Deze Nieuwe Grefte verbond men door middel van de eveneens nieuwe Louwwetering met de Leidse Rijn bij de Louwbrug. Het doorgaande scheepvaartverkeer behoeft voortaan niet meer het tijdrovende en lastige tracé door Vleuten te volgen. Bovendien kwam een vaarverbinding tot stand met de Vecht via de Stadswetering en de omstreeks 1226 gegraven Proostwetering 14). Het is opmerkelijk, dat de Nieuwe Grefte en waarschijnlijk ook de Louwwetering op kosten van de belanghebbende kerspel Harmelen, Kamerik, Kockengen en Zegveld werden aangelegd; de stad Utrecht nam het onderhoud op zich.

Bij al deze veranderingen van waterstaatkundige aard laat ik in het midden, of tijdens de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn tussen Papendorp en Harmelen de tak van de Oude Rijn, die vanaf Tolsteeg door het gerecht 't Lijnpad in de Stadsvrijheid van Utrecht westwaarts stroomde, nog bevaarbaar was. Er is misschien een aanwijzing, dat zulks in 1378 nog het geval was 15).

Situatie bij de Heldammersluis in 1958, korte tijd voordat deze met gebouwen en bruggen werd opgeruimd. Gezicht vanuit het oosten. Op de voorgrond de Leidse Rijn. In deze omgeving heeft waarschijnlijk het moerasachtige stuk land gelegen, dat de Hel werd genoemd. Foto door de schrijver genomen in mei 1958.

Een andere mogelijkheid is, dat de schippers toen reeds gebruik maakten van de Vleutense wetering vanaf de Catharijnepoort tot iets vóór de Kusendam bij de latere herberg Jaffa. Tussen dat punt en het in stand gehouden gedeelte van de Oude Rijntak door 't Lijnpad (bij het latere buitenhuis 't Oog in Al) was een vaarverbinding gemaakt. Deze vormde oudtijds een onderdeel van de door de Utrechters zo genoemde Oude Hollandse Rijn (ook wel Oude Rijn of Hollandse Rijn), die via De Meern westwaarts liep 16). Dit verbindingswater, nu Oude Rijn geheten, bestaat nog steeds; het loopt langs de Billitonkade. De Vleutense wetering is in onze eeuw tussen de stad en het uit ca. 1890 daterende Merwedekanaal gedempt. Nu ligt er de verbrede Vleutenseweg op.

Bij de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn maakte men onder andere gebruik van het reeds genoemde stroompje tussen de Hel en Harmelen. De situatie op de plek die als de Hel bekend was veranderde daardoor ingrijpend. Het moeras moet toen verdwenen zijn. Bij de latere ontginningsswerken behoefden de middeleeuwse concessiehouders daar althans geen rekening meer mee te houden. Mogelijk is dat de reden waarom de huidige topografie daar ter plaatse, met name de verkaveling, geen informatie geeft over de oorspronkelijke toestand.

Besluit

Bij het zoeken naar verklaringen van topografische namen is altijd grote voorzichtigheid geboden. Toch heb ik als belangstellende leek op het gebied van de naamkunde een poging gewaagd aan de hand van waterstaatkundige gegevens en van de ontginningsgeschiedenis de herkomst te achterhalen van het vroegere toponiem de Hel tussen De Meern en Harmelen.

Mijn conclusie is, dat deze Helnaam betrekking heeft gehad op een stuk moerasachtig land aan het begin van een stroompje dat langs de zuidrand van de Harmelerwaard naar Harmelen liep. Eén van de betekenissen van Hel is namelijk moerasachtig onland of poel. Dit stukje moeras zal bij de aanleg van de voorloper van de Leidse Rijn in het werk zijn meegenomen en vergraven of gedempt.

De Leidse Rijn is naar mijn mening oorspronkelijk ten behoeve van de scheepvaart tussen de stad Utrecht en Harmelen gegraven. Daarmee kon de lange en kronkelige vaarroute door het Vleutense gebied (door mij de Vleutense Oude Rijn genoemd) worden afgesneden.

De aanleg van dat kortere vaarwater tussen de ontginningen Papendorp/Galecop en Harmelen moet om rechtskundige en waterstaatkundige redenen plaats hebben gehad voordat de

cope-ontginningen van de ten zuiden ervan gelegen komgronden ter hand werden genomen. Deze zienswijze wijkt af van de algemeen heersende opvatting, dat de voorloper van de Leidse Rijn is gegraven als een gemeenschappelijke wetering van die cope-ontginningen.

Bij de twee oostelijk gelegen cope-ontginningen Oudenrijn en Heycop is afgeweken van het gebruikelijke model. De reden daarvan is niet duidelijk, maar moet wel samenhangen met de knik in de voorloper van de Leidse Rijn.

Bij de aanleg van dat scheepvaartkanaal verdween de moerasachtige Hel. Omdat de occupatie ten zuiden ervan pas later plaats vond is de oude toestand niet meer terug te vinden in het verkavelingspatroon.

De naam Hel of Helle werd nog wel in de 16e eeuw als plaatsaanduiding gebruikt. De objecten met de daarvan afgeleide namen Heldam, Heldammersluis en Helmolen bestaan niet meer. Alleen de Hellevliet of Helsloot (de vroegere Helmolenvliet) in Bijleveld en de veertig jaar oude Heldamweg in de Harmelerwaard doen ons nog herinneren aan dat merkwaardige toponiem de Hel.

Noten

1. J.A. Storm van Leeuwen, „De dam bij Croenkens camer“; in: Tijdschr. Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens, jaargang 11, nr. 2 (juni 1991), blz. 37 t/m 44. De Heldam was voorzien van een overtoom of overtocht. In de 17e eeuw veranderde de stad Utrecht de Heldam in een schutsluis, die in 1960 is opgeruimd.
2. H.E.J. van Essen en D.W. Gravendeel, „Een steene caemer“; in: Tijdschr. Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens, jaargang 10, nr. 4 (december 1990), blz. 892 t/m 895.
3. Rekeningen van de kameraar van het waterschap Reyerscop en Bijleveld, Arch. Kapittel van den Dom, inv. nr. 3544. Rijksarchief Utrecht.
4. Rekeningen van de kameraar van het waterschap Heycop genaamd de Lange Vliet, Arch. Kapittel van den Dom, inv. nr. 3607. Rijksarchief Utrecht.
5. De Helmolen was de meest oostelijke van de drie in 1485 gebouwde windwatermolens van het grootwaterschap Bijleveld en de Meemdijk. Hij stond bij de

Heldam en sloeg uit op de Leidse Rijn. Na een aantal volledige en gedeeltelijke vernieuwingen werd de Helmolen in 1755 afgebroken en niet meer vervangen. De naar deze molen voerende vliet heette de Helmolenvliet; thans is dat een gewone kavelsloot geworden, die de naam Hellevliet of Helsloot draagt.

6. J.A. Huisman, De Hel-namen in Nederland. Rede, uitgesproken bij de officiële aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1953), blz. 3.
7. Storm van Leeuwen (1991), blz. 42.
8. Zie H.J.A. Berendsen, de genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Utrechtse geografische studies 25 (1982).
9. Zie H. van der Linden, De Cope (1956).
10. C. Dekker beschouwt de Leidse Rijn als de gemeenschappelijke wetering (ontginningsbasis) van de ten zuiden ervan gelegen cope-ontginningen. Deze wetering zou etappegewijs vanuit Harmelen oostwaarts naar Papendorp zijn gegraven, behalve bij Oudenrijn. Dit blok zou volgens Dekker vanuit Papendorp zijn gekoloniseerd. De achtergrens daarvan werd zijns inziens aanvankelijk in het verlengde van de achtergrens van Veldhuizen (Bijleveld) uitgezet. Om de voorwetering (de latere Leidse Rijn) uit te laten komen op een kronkel van de Oude Rijn bij Papendorp, werd van dit plan afgeweken. De ontginners van Veldhuizen en die van Oudenrijn werkten zodanig samen, dat in de nog te graven (en niet uitgezette?) voorwetering een knik ontstond. De reeds uitgezette achtergrens van Oudenrijn werd blijkbaar gehandhaafd, zodat een driehoekig stuk van het blok achter de kavels met de normale lengte werd gevormd. Het is m.i. niet duidelijk waarom men hier niet eerst de voorgrens (basis) van de ontginning bepaalde, zoals gebruikelijk was. C. Dekker, „Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw“; in: Feestbundel, aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok (1990), blz. 63.
11. J.A. Storm van Leeuwen, Van Oude Rijn tot Leidse Rijn. De afwatering van de gronden in en rondom Vleuten – De Meern in de loop der tijden. Gezamenlijke uitgave van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens en het waterschap Leidse Rijn (1985), blz. 27.
12. Dekker (1990), blz. 70 t/m 72.
13. Procuratie- en certificaatboek 1467-1483, t.o. folio 9. Gem. Archiefdienst Utrecht, Stadsarchief I, inv. nr. 22.
14. Storm van Leeuwen (1985), blz. 25.
15. Dekker (1990), blz. 69.
16. Schouwe cedulle van den Ouden Hollantschen Rhijn, begonnen anno 1605. Gem. Archiefdienst Utrecht, Stadsarchief II, inv. nr. 1995.

Haarzuilens 100 jaar (vervolg van blz. 76)

Tot 1892 blijft het kasteel een ruïne, waarover in die tijd wordt geschreven, dat het het grootste thans nog bestaande feodale kasteel van ons land is.

In januari 1892 ligt er een ontwerp voor de voorgevel en wordt het idee geopperd om de binnenplaats te overkappen. Ook wordt een begin gemaakt met de restauratiewerkzaamheden: de opruiming van al het puin, dat in de loop der jaren in de grachten en op de binnenplaats terecht was gekomen. In de loop van 1892 blijkt, dat de ambities van de bouwheer verder reiken dan zijn grondbezit. Er worden plannen geopperd om meer grond aan te kopen en de opdracht wordt gegeven om een overzicht te maken van terreinen, die dienen te worden aangekocht om een groot park aan te leggen met een verbeterde wegenloop. Met name de grond van ene Mocking, die een aantal percelen bezit, blijkt de interesse van de inmiddels aangestelde rentmeester (de Belg Frans Luyten) te hebben, evenals de boomgaard van ene Van Rooyen, die aan deze percelen grenst. Het nieuwe dorp wordt geprojecteerd op een stuk grond van genoemde Mocking en van Baron van Lynden, die op de Sterreschans in Loenen woonde. In verband met de nieuwbouw van het dorp wordt een ontwerp gemaakt voor een landelijke herberg met een kegelbaan.

In augustus 1893 zijn alle betrokkenen het eens over de indeling van het te restaureren kasteel. Aan de tuinarchitect Leonard

Springer uit Haarlem wordt gevraagd een eerste ontwerp te maken voor de aanleg van het terrein rond het kasteel. Korte tijd later wordt de opdracht tot aanleg gegeven aan Copijn uit Groenekan. Het is Copijn, die via de overheid de gewenste verlegging van de wegen bewerkstelligt. Copijn geeft praktische tips over de wegenloop aan het openbaar bestuur (zonder dat daarbij de gemeenteraad wordt betrokken). Dan is er ook een maquette gemaakt van de zgn. Hall, de te overkappen binnenplaats, en op 16 december 1893 wordt de definitieve keuze voor de lokatie van het nieuwe dorp bepaald: een ontwerp van Cuypers en Copijn geeft aan, waar het dorp (op de huidige plek) wordt geprojecteerd.

In maart 1894 zijn de wanden van de Hall grotendeels klaar. Op 10 december 1894 zijn alle spanten van de kap gesteld, terwijl nog diverse nieuwe ontwerpen voor het park (van Cuypers en Copijn) de revue hebben gepasseerd. In 1894 wordt ook een aanvang gemaakt met de aanleg van het Noorderpark.

(Wordt vervolgd)